

הכותבות העבריות הראשונות

טובה כהן

הספרות העברית בראשיתה, במאה ה-19, היתה "מועדון גברי סגור" שבו לא השתתפה אף לא אשה אחת כותבת עברית - כך לפי תיאוריהם של פישל לחובר, יוסף קלוזנר ואברהם שאנן. לפי היסטוריוגרפיות "קלסיות" אלה של הספרות העברית החדשה, כמו גם לפי רובם המכריע של חוקרי הספרות העברית המאוחרים, "קולה של העלמה העבריייה" לא הופיע בכתב עד ראשית המאה העשרים. ההנחה בדבר אי-ידיעת העברית בקרב נשים בארצות מזרח אירופה, ערש הספרות העברית המתחדשת, בוודאי עומדת ביסוד מוסכמה זו. ואכן, בחברה היהודית המסורתית, נשים הודרו מלימוד התורה, וכתוצאה מכך גם מלימוד העברית - "שפת הקודש". העברית היתה כך לא רק שפה גבוהה של קדושה ושל מעמד אליטיסטי (הוא מעמד לומדי התורה) אלא גם שפה "גברית". בעולם היהודי המסורתי, שחינך לאידיאל של לימוד תורה שחובתו על גברים בלבד ("כל המלמד את בתו תורה, כאלו מלמדה תפלות", מסכת סוטה, ג,ד), הודרו הנשים גם ממערכת הלימוד הממוסדת, המסורתית - מה"חרר" ומהישיבה, שמהם צמחו הן גדולי התורה והן ראשוני ההשכלה והספרות העברית. חסימת העברית של מערכת ההשכלה הציבורית בפני הנשים היהודיות הביאה להדרתן המוחלטת, כך נראה, מן התחום המתחדש של תנועת ההשכלה וראשיתה של הספרות העברית החדשה.

בכל זאת, המחקר מגלה כי כבר באמצע המאה ה-19 נמצאו נשים שלא הסכימו להיות מודרות מן המרכז ההגמוני של תרבות ההשכלה העברית המתחדשת. נשים אלה אף ניסו ליצור לעצמן מקום פעיל בתוך הפרהסיה הספרותית. השער לשפה העברית ולספרות הקאנונית העברית נפתח בפני נערות ונשים אלה, בדרך כלל, באמצעות אבותיהם המשכילים שאפשרו לבנותיהם השכלה עברית, בדרך כלל על ידי מורה פרטי. ברגע שנפתח השער - הן היו שם: קראו, כתבו, שאלו, התווכחו, וניסו להשתתף בקהילת המשכילים העברים, יוצרי הספרות העברית המתחדשת. באנתולוגיה קול עלמה עבריייה (הקיבוץ המאוחד, מגדרים 2006), שערכת עם עמיתי שמואל פיינר, מקובצים כתבים עבריים מסוגים שונים של כשלושים נשים, צעירות ברובן, שקראו ואף כתבו בעברית, וראו עצמן כ"משכילות" - כחלק מן התנועה למודרניזציה של החברה והתרבות היהודית ושל השפה והספרות העברית. הן כתבו בעברית מכל הבא ליד: מכתבים פרטיים, מכתבים לעיתון, דברי הגות, כתבות על המתרחש בקהילות, מסות על מצב החברה, תרגומים לעברית משפות זרות, וכן ספרות יפה - פרוזה ושירה.

הכתיבה בעברית ה"גברית" וההתבטאות בפרהסיה היו אקט מהפכני, שביטא ניסיון לעבור מן השוליים המשותקים של התרבות אל מרכז היצירת. אולם, חלק מהכותבות לא היו מודעות למהפכנות שבמעשיהן. הכתיבה העברית היתה בעיני כמה מהן המשך טבעי לאהבתן לשפה זו, כפי שמתארת הנערה רבקה רוטנר במכתבה למשורר י"ל גורדון מ-1892 - "וזה שנתיים אשר נתונה אנוכי בכל לבי ונפשי לשפה העברייא שפת קדשנו" (שם, עמ' 142). ממכתביה לא נשמעת כל נימה מהפכנית או מרדנית, כמו גם ממכתבי יעטי וולרנר חצי מאה לפניה (1837, 1852). צעירות אחרות, לעומתן, היו בעלות מזג מהפכני של ממש, כמו טויבה סגל בת העשרים שבמאמר בהעברי (1879) יצאה בגלוי כנגד יחסם של המשכילים לנשים משכילות: "האם קופים אנחנו ולא בית אדם לנו, כי כן יתמהו הגברים, אם ימצאו בנו דבר מצוין? ... ואיה המקור הנאמן ... כי כשרונות הנשים עזבו אותן ושכלן אין אתן?" (שם, עמ' 216).

מבחינת סוגות הכתיבה, עם זאת, כמעט כל הכותבות העבריות בנות הזמן, השמרניות והמרדניות כאחת, הדירו עצמן לסוגות שנחשבו לשוליות בשדה הספרות - מכתבים אישיים, כתבות עיתונאיות, מכתבים למערכת ומסות; מוקד הפעילות של התרבות העברית המתחדשת - הספרות היפה - נותר כמעט לחלוטין מעוז גברי. אולם היו מעטות שהעזו - אמנם בחשש, אמנם בהצטנעות - לנסות לחדור גם מעבר למתרחס זה. חרירה לתחום הספרות היפה הצריכה התגברות לא רק על מתרחס השפה הגברית והחשש מהתבטאות בפרהסיה התרבותית הגברית, אלא גם על המתרחס שיצרה כל ספרות קאנונית מסורתית בפני אשה כותבת, בהיותה כלי ביטוי שנוצר למען גברים.

לא היו נשים רבות שאכן העזו לעשות זאת, וכולן - בצדק או שלא בצדק - נשכחו כמעט לחלוטין. שלוש נשים פרסמו שירים בחציה השני של המאה ה-19: חנה בלומה סולץ ושרה שפירא פרסמו שני שירים כל אחת, בכתבי העת העבריים השחר, הבוקר אור וכנסת ישראל, בשנות השמונים של המאה. מיעוט השירים מסביר בוודאי את הישכחותן של שתי משוררות מתחילות אלה. אולם בשנות החמישים של המאה החלה להתפרסם במרכז אירופה משוררת עברייא שקנתה לה שם - רחל מורפורגו בת טריאסט שבאיטליה, שכתבה כחמישים שירים, שרובם פורסמו בימי חייה בכתב העת כוכבי יצחק. למרות פרסומה היחסי של מורפורגו בשנות החמישים של המאה, היא נשכחה במהירות, כפי שהיא עצמה ניבאה בשיר מר כבר ב-1847, בראשית פרסומה: "אַחַר כְּמָה שָׁנִים, הֵן עָתָה לְמָה/יִזְכֹּר מִכָּלֵב מֵת כָּל-עִיר כָּל-פֶּלֶךְ?/ הִנֵּה הָעֵד יַעֲרִיד תּוֹשֵׁב וְהַלֶּךְ/ אֵין חֲכָמָה לְאִשָּׁה כִּי אִם בְּפֶלֶךְ". ואכן, לא רק יוסף קלוזנר בראשית המאה העשרים, אלא אף דן מירון בסופה, ראו בה משוררת שהיתה "אחת מהמון חרוזי ההשכלה העברית ... כשרונה הפיוטי היה מזערי" (דן מירון, אמהות מייסדות אחיות חודגות, הקיבוץ המאוחד 2004, עמ' 11). זהו משפט שנחרץ על רחל מורפורגו שלא בצדק, לדעתי, מתוך התעלמות (או אולי אי-הבנה) מן הפואטיקה המתוחכמת והמרתקת שלה: הסתרת רובד חתרני אותנטי בשירתה הכמו-קונוונציונלית.

הכניסה לתחום הפרוזה הבדיונית קשתה על הכותבות העבריות לא פחות. מרים מרקל מוזסזון, בעלת הלשון המבריקה וההומור הדק, לא העזה לפרסם סיפורים בעברית, והסתפקה בניתוב כשרונותיה לתרגומים מגרמנית, לכתיבת כמה מאמרים, ובעיקר - לכתיבת מספר רב ביותר של מכתבים אישיים בעברית עשירה ומדויקת ובכשרון תיאורי והומוריסטי. רק סיפור אחד שלה נותר בידינו, וגם הוא הוסתר במכתב לאחיה. זהו סיפור פמיניסטי המתאר עימות בין אשה אסרטיבית לבין רב העיירה, עימות שממנו - בראשונה בספרות העברית - יוצאת האשה כשידה על העליונה ("חוכמת האשה הסובאלקית כחוכמת האשה התקועית" בתוך מכתב מ-1877, קול עלמה עברייה, עמ' 186-188). היחידה שהעזה לפרסם פרוזה בדיונית כבר בשנות השמונים של המאה ה-19 היתה שרה פייגה מיינקין (ואחר כך, פונר), שב-1881 פרסמה את חלקו הראשון של הרומן העברי הראשון שנכתב בידי אשה - אהבת ישראלים או המשפחות המרדפות. חלקו השני של הרומן לא פורסם מעולם כי כותבתו לא מצאה כסף להדפיסו. הזלזול והביקורת שבהם התקבלה היצירה (דוד פרישמן פרסם מאמר ביקורת חריף ביותר על הרומן בהבוקר אור, 1881), ביטאו את חוסר נכונותו של הממסד הספרותי להכיר באפשרות של כתיבת רומן במתכונת נשית - רומן, שבו הגיבורה היא הדמות האקטיבית ושמנקודת תצפיתה מתוארות חלק מן הסצנות. ההדרה של האשה הכותבת מן הסוגה המרכזית של ספרות ההשכלה העברית אכן הצליחה. פונר המשיכה לכתוב פרוזה בדיונית, אך נסוגה לסוגה המשנית, ה"ראויה" יותר לנשים לפי טעם התקופה - הסיפור ההיסטורי לילדים (דרך ילדים או סיפור מירושלים, 1886; בגד בוגדים: סיפור מימי שמעון כהן גדול, 1891).

סופרות מעטות אלה נשכחו, כשם שנשכחו לחלוטין המשכילות העבריות האחרות שהסתפקו בסוגות המשניות של מכתבים ומסות. אולם בעצם כתיבתן הן סללו את ראשית הדרך, שנפרצה לרוחב בדור הבא על ידי הפרוואיקניות דבורה בארון, נחמה פוחצ'בסקי (בנעוריה, נחמה פיינשטיין), חוה שפירא ואלישבע ביכובסקי, ועל ידי המשוררות רחל, אסתר ראב ויוכבד בת מרים.